

Cîteva observații pe marginea unui text din secolul al XVIII-lea și a unei ediții fragmentare moderne – *Pildele filosofești* (1713)[†]

Victor Celac^{A*}

Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, Calea 13 Septembrie 13, 050711 București, România

Despre articol

Istoric:

Primit 22 februarie 2022

Acceptat 4 martie 2022

Publicat 9 octombrie 2022

Cuvinte-cheie:

filologie

documente vechi

lexicologie istorică

literatură veche

traducere

Rezumat

În acest articol vom aborda și vom încerca să clarificăm o grafie neobișnuită (*sumparao*) dintr-un text de la începutul secolului al XVIII-lea, atribuit lui Antim Ivireanul. Este vorba de o traducere în română, după o versiune intermediară grecească, a unui original francez îndepărtat. Totodată, vom semnala cîteva grafii discutabile (sau mai mult decît discutabile), dintr-o ediție fragmentară modernă a textului respectiv, publicată de Alexandru Dușu în 1968 (*ciocotiniște* pentru *ciocotniște*; *ciocotinița* pentru *ciocotnița*; *împărteșutează* pentru *împărteșugează*; *roscoasă* pentru *roscoașă*; *scutelește* pentru *șutelește*). De asemenea, vom semnala cîteva unități lexicale neobișnuite, rare, unele dintre ele reprezentînd antedatări față de cele mai vechi atestări înregistrate în lucrările de referință din domeniu (*deletnicie*; *însoțime*; *răsfățaciune*; *soțime*). Vom propune și anumite precizări de ordin semantic și/sau etimologic.

1. Preliminarii

Textul de la începutul secolului al XVIII-lea avut în vedere este:

[Antim Ivireanul], *Pildele filosofești*. De pe limba grecească tîlmăcite rumânește. Carele cu cucerie s-au închinat prea luminatului oblăduitoriu Țării Rumânești Ioan Constandin Basarab Voievod, fiind mitropolit Chir Antim Ivireanul. De Chir Manul al lui Apostoli, cu a căruia chel-tuală acum întîi s-au tipărit în Tîrgoviște, la leat 1713. 6 + 108 foi nenumerate. – La sfîrșit, pe ultima filă, se găsește mențiunea: „Și s-au tipărit această cărțuluie¹ la leat 1713, prin osteneala lui Gheorghie Radovici”. Exemplarul păstrat la BAR, București, are numerotare modernă a filelor cu creionul, la care ne-am raportat (v. și BRV, I, nr. 165, p. 487–489). Textul este siglat în continuare: *Pildele filosofești* (1713).

În mod tradițional, în filologia românească, s-a considerat că traducătorul în română al acestui text este necunoscut². În a doua jumătate a secolului al XX-lea, Alexandru Dușu a studiat și a editat parțial acest text³, reluînd informațiile cunoscute și aducînd noi contribuții și precizări (Dușu, 1968, p. 47). Astfel, este identificat originalul francez îndepărtat:

[†]Mulțumim Mariei Stanciu Istrate (Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, București) pentru citirea atentă a unei versiuni anterioare a acestui articol și pentru numeroasele observații și sugestii, foarte utile, ce mi-au permis să-i aduc ameliorări substanțiale.

* Adresă de corespondență: victor_celac@yahoo.com.

¹Sic! Probabil greșeală pentru „cărțulie”.

²În Bibliografia DLR (versiune în lucru; document intern în Departamentul de Lexicologie și etimologie al Institutului de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, București, consultat în februarie 2021), această traducere apărea cu sigla *Pilde Filos.* și cu mențiunea „traducere anonimă”. În DGLR, vol. I, p. 189–192, în articolul „Antim Ivireanul” (semnat de Florin Faifer), această traducere nu e menționată, ceea ce poate indica faptul că autorul articolului nu e la curent cu atribuirea ei lui Antim Ivireanul. (A se vedea, ca „termen de contrast”, numeroase alte situații din DGLR, unde se menționează, în mod sistematic, scrierile originale și, cu o rubrică separată, traducerile efectuate de autorii tratați. De exemplu, pentru Mitropolitul Dosoftei sînt menționate, la rubrica respectivă, zece traduceri, v. DGLR, II, 730).

³Dușu (1968), p. 23–64: Studiu; p. 71–115: editare a unor fragmente, cu alăturarea pasajelor corespunzătoare din originalul francez îndepărtat.

Les bons mots et les Maximes des Orientaux. Traduction de leurs ouvrages en arabe, en persan et en turc. Avec des remarques. Par Mons. A. Galland. Paris, 1694. Text siglat în continuare: *Les Maximes* (1694).

Întemeindu-se pe o mărturie a cărturarului italian Antonio Maria Del Chiaro (secretar la curtea lui Constantin Brîncoveanu; v. citatul următor), Alexandru Duțu aduce în circuitul științific informația referitoare la faptul că textul francez a fost tradus în italiană de însuși Del Chiaro, apoi, din italiană, în greacă, de Ioan Avramios, în fine, din greacă, în română, de Antim Ivireanul:

„*Le Massime degli Orientali*, traduzione dalla Lingua Franzese nella Italiana; fatta da mo [sic! probabil greșeală pentru „me”], e dedicata al Principe Costantin Brancovani, per di cui comando il P. Giovanni Abrami [...] le tradusse in Greco volgare, ma non senza notabile alterazione; fuorono poi tradotte dalla Greca nella Valaca favella per opera dell' Arcivescovo di Valachia Antimo, il quale poi fece stamparle in amendue le suddette Lingue a spese di Maano Apostolo 1713” (document citat în BRV, I, 489).

Versiunea grecească, realizată de Ioan Avramios, a fost publicată în același loc și an cu traducerea în românește: la Tîrgoviște, în 1713 (v. BRV, I, nr. 166, p. 489–492). Textul e siglat în continuare: *Gnōmika* (1713). V. descrierea în *Bibliografie*.

Ediția românească din 1713 a fost retipărită, cu unele modificări și completări, în 1783, la Rîmnicu-Vîlcea:

Pildele filosofești. Care s-au tipărit acum a doua oară în zilele prea luminatului Domn IO Nicolae Constandin Caragea Voievod. Cu chieltuiala iubitorului de Dumnezeu, Chir Filaret, episcop Rîm [= Rîmnic]. În sfînta episcopie a Rîm [= Rîmnicului]. La anul de la Hs 1783. S-au tipărit de popa Costandin, Mihai Popovici. 1 + 140 foi numerotate cu litere slavone. Exemplar păstrat la BAR, București (v. și BRV, II, nr. 461, p. 280–281). Text siglat în continuare: *Pildele filosofești* (1783).

O altă traducere în românește, tot după versiunea grecească a lui Avramios, a fost realizată și publicată în 1826, de Dinicu Golescu, fiind editată științific în 1990:

Adunare de pilde bisericești și filosofești, de întâmplări vrednice de mirare, de bune gândiri și bune neravuri, de fapte istoricești și anecdote. Tălmăcite de pre limba grecească în cea românească de Constantin din Golești [= Dinicu Golescu]. Deosibită în trei părți. În citetgolescu90, 117–325. Text siglat în continuare: *Adunare de pilde* (1826).

Ocazional, în abordarea situațiilor de mai jos, ne vom raporta la originalul francez îndepărtat (*Les Maximes*, 1694), la versiunea grecească a lui Avramios (*Gnōmika*, 1713), la versiunea românească tipărită în 1783 (*Pildele filosofești*, 1783) și la traducerea lui Dinicu Golescu (*Adunare de pilde*, 1826)⁴.

2. Aspecte filologice, lexicale și etimologice

2.1. *Sumpará* s.f. „șmirghel; praf abraziu”; *hapax?*; împrumut ocazional din greacă

În *Pildele filosofești* (1713, f. 42^v) apare următoarea pildă: *Nu iaste minune de va birui vreodinioară cel neînvățat, cu birfălele lui, pre cel înțelept, pentru că și sumparao strică pietrile cele de mult preț*. (A se vedea, pentru încredințare, fragmentul respectiv reprodus fotografic mai jos, Fig. 1).

⁴Există încă o tipăritură cu același titlu, publicată la Sibiu, în 1795, pe care nu am consultat-o. În conformitate cu informațiile pe care le conține, ar fi o traducere diferită de cea a lui Antim Ivireanul, dar tot din neogreacă: *Pildele filosofești*. Tipărite în zilele prea înălțatului și prea luminatului împărat Franțiscus al doilea. Cu blagoslovenia iubitorului de Dumnezeu Domnului Domn Gherasim Adamovici, episcop neunit de legea grecească în marele prințipat al Ardealului. Sibii, în Tipografia lui Petru Bart, 1795, 112 p. Pe prima pagină, titlul și descrierea sînt diferite: „*Pilde filosofești*. De pe limba cea proastă grecească, tălmăcite rumânește”. Pe ultima pagină se găsește precizarea: „S-au diortosit prin noi, care o am și zățuit, Mihail Dir din vestita cetate a Sibului și Radul din sfînta Episcopie a Rîmnicului”. (Descriere după BRV, II, nr. 590, p. 376).

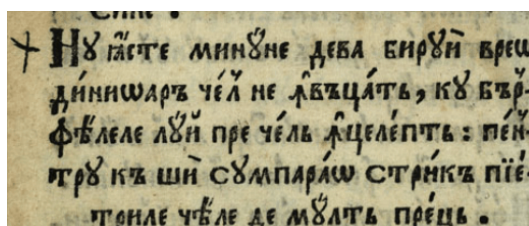

Figura 1: *Pildele filosofești* (1713, f. 42^v).

În *Pildele filosofești* (1783, f. 38^v) textul este identic.

Dușu (1968, p. 89) transcrie acest fragment în felul următor: *Nu iaste minune de va birui vreodinioară cel neînvățat, cu birfелеle lui, pre cel înțelept, pentru că și sumpara o strică pietrile cele de mult preț.*

Forma *sumpara* nu apare nici în DLR, nici în alte lucrări de referință ale limbii române pe care le-am consultat, și nici într-o mare colecție de texte electronice românești (resursă internă, disponibilă la Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, București), interogată automat ad-hoc⁵.

Din fericiire, în elucidarea și înțelegerea acestei forme neclare (*sumparao*, transcrisă, nejustificat, de editorul modern, în două cuvinte: *sumpara o*; v. de discuția mai jos) sîntem ajutați, pentru început, chiar de pasajul francez alăturat în ediția publicată de Alexandru Dușu: *Il ne faut pas s'étonner que quelquefois l'ignorant par son babil l'emporte sur le savant. L'émeril use les pierres pretieuses* (*Les Maximes*, 1694, în Dușu, 1968, p. 89).

Așadar, *sumparao* are drept corespondent în textul francez cuvîntul *l'émeril*. Date despre acest element lexical se găsesc în TLF s.v. *émeri* s.m. și în FEW 17, 157a: sensul de bază este „variété impure de corindon, très dur, qui, réduit en poudre, est utilisé comme abrasif”. E atestat în franceză din 1200, fiind consemnat, de-a lungul timpului, cu diverse forme precum *esmerill*, *esmerly* etc. În perioada modernă și contemporană, apare adesea în sintagma *papier émeri* „șmirghel, hîrtie abrazivă”.

Nu avem acces la versiunea intermediară italiană (realizată de Antonio Del Chiaro, după franceză), dar în traducerea grecească, făcută de Avramios (după care traduce nemijlocit Antim Ivireanul), fragmentul respectiv este:

Δὲν εἶναι παράξενον, ἀνίσως καὶ ὁ ἀμαθὴς μὲ τὰς φλυαρίας του νικᾷ καμίαν φορὰν τὸν σοφόν. διατὶ καὶ ὁ συμυρτίης, ὁ κοινῶς λεγόμενος **Σουππαράς**, φθειρεῖ τὰ πολύτιμα λιθάρια. [Nu este ciudat că, în mod nedrept, și cel neînvățat, cu vorbăriile lui, îl învinge cîteodată pe cel înțelept. Pentru că și piatra de șmirghel, care în mod comun este numită **Soupparas**, distruge și cele mai de preț pietre]. (*Gnōmika*, 1713, p. 46)⁶.

⁵Nu am identificat nici alte eventuale variante de tipul **sămpara*, **sîmpara*, **zămpara*, **zîmpara*, **zumpara* sau similare. – Există cîteva elemente lexicale, mai mult sau mai puțin paronimice, în raport cu forma de care ne ocupăm, dar acestea nu au legătură, nici din punct de vedere semantic, nici din punctul de vedere al etimologiei (oricît de îndepărtate), cu forma *sumparao* din *Pildele filosofești*: (1.) *Țîmpur* s.n. „sulf”, atestat din 1650 (Anon. Car., p. 118, nr. 4045, în forma *sîmpur*), cu variante lexicale precum *țîmpor*, *țîmpur*, *sumpor* (v. Tamás, 822, s.v. *țîmpor*; DLR s.v. *țîmpor*), cu un derivat ocazional, reperat de noi cu această ocazie: *sumporos* adj. „sulfuros” (1828, *Învățătură despre cultura sau lucrarea cînepei* [trad. anonimă din germană, publicată la Buda], în *Școala Ardeleană*, vol. IV, p. 737: *Deci cînd se scoate cînepa din murătoare, bine să se ia seama, fiindcă putearea ei cea sumporoasă, fără de a priceape omul, poate să-i aducă moarte*; v. și Glosarul final, p. 1512: *sumpor* s. n. „țîmpor, sulf”; *sumporos*, –oasă adj. „sulfuros”; v. în DLR s.v. *vapor*, sensul 4., încă o atestare cu adjectivul *sumpuros* „sulfuros”). (2.) *Zampara*¹ s.f. „petrecere, beție, desfrînare” (DLR s.v. *zampara*¹). (3.) *Geampara* s.f. „castanietă; dans popular”, folosit mai mult la pl., *geamparale*, și avînd o variantă rară *zampara*². – În privința substantivului *sîmbră* (cu etimologie departe de a fi clarificată, v. între altele, Sala, 1999, p. 56), ca semantism și origine directă, nu are legătură nici acesta cu *sumparao* din *Pildele filosofești*, desigur. Dar nu ne este clar dacă, în perspectivă îndepărtată, indo-europeană, nu există vreo conexiune. Pentru aceasta ar trebui urmărită etimologia îndepărtată a turc. *zîmpara* (pentru care v. cîteva detalii aici mai jos).

⁶Acest fragment în grecește și altele cîteva au fost transcrise și traduse de Theodor Georgescu, conferențiar la Universitatea din București, Facultatea de limbi și literaturi străine, căruia îi mulțumim pentru ajutorul acordat.

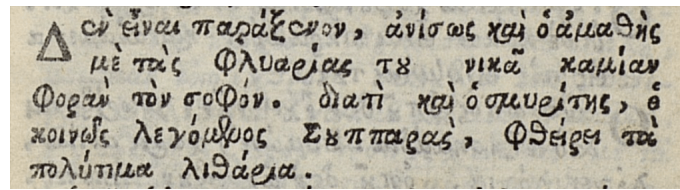

Figura 2: *Gnōmika* (1713, p. 46).

La Dinicu Golescu, *Adunare de pilde* (1826), acest pasaj lipsește.

În pofida a ceea ce s-ar putea deduce din fragmentul grecesc („piatra de șmirghel, care în mod comun este numită *Soupparas*” [s.n.]), în greacă, *σουππαράς* pare a fi un element rarism, practic, necunoscut, posibil hapax (ca și *sumpara*, în română, de altfel), poate chiar o greșeală de tipograf sau de copist (v. detalii mai jos). Credem, totuși, că sîntem în măsură să oferim o explicație etimologică plauzibilă, în acest caz. Originea propriu-zisă trebuie să fie turc. *zımpara* „șmirghel, material abraziv”, care a fost împrumutat în bulg. dial. *зѣмнара* / *сѣмнара* s.f. și în alb. *zumpara* / *zumparë* s.f., ambele, cu același sens (Ghirfanova et al., s.v. *zımpara*; pentru turc. *zımpara* a se vedea și RHTED; după Ghirfanova et al., turc. *zımpara* este de origine iraniană)⁷. Din turcă va fi pătruns, ca element ocazional, și în greacă (grafia *σουππαράς* poate fi o greșeală de tipograf, pentru o formă mai „corespunzătoare”, deocamdată neatestată, **σουμπαράς*: putem suspecta o confuzie dintre literele grecești <μ> și <π>, în procesul de editare a textului grecesc, în 1713). După părerea noastră, forma *sumparao* din traducerea românească (traducere efectuată, cum am arătat mai sus, după versiunea grecească) poate fi considerată un împrumut ocazional din greacă, realizat de traducătorul Antim Ivireanul, în procesul traducerii. E posibil ca traducătorul în română să fi folosit nu tipăritura grecească (unde am văzut că apare forma *σουππαράς*), ci un manuscris al traducerii grecești, care, poate, era scris cu acuratețe mai mare, așadar, poate avea forma **σουμπαράς* (v. observația critică a lui Del Chiaro, referitoare la tipăritura cu versiunea grecească din 1713 – „non senza notabile alterazione...”). Ipoteza referitoare la faptul că traducătorul în română va fi folosit nu tipăritura cu versiunea grecească, ci un manuscris, anterior tipăriturii, se poate sprijini, între altele, pe faptul că cele două versiuni tipărite, în greacă și în română, au apărut, practic, simultan; în orice caz, în același an (1713).

Făcînd abstracție de aspectele etimologice și semantice ale chestiunii, observăm că, din punct de vedere gramatical (morfologic și sintactic), forma *sumparao*, din ambele tipărituri românești din secolul al XVIII-lea (1713 și 1783), e corectă și nu trebuia transcrisă în două cuvinte („sumpara o”), cum procedează editorul modern. În partea finală, ea corespunde unei rostiri dialectale pentru **sumparaua* (cf. tipul morfologic respectiv: *steaua*, *macaraua*, *cișmeaua* etc.). E vorba de forma articulată hotărît, care ocupă poziția de subiect în context (... *sumparao* [= **sumparaoa*] *strică pietrile cele de mult preț*). Sîntem nevoiți să observăm că opțiunea editorului modern de a transcrie în două cuvinte nu e doar nejustificată – ea denaturează fraza și o face și mai confuză (în „*sumpara o strică pietrile cele de mult preț*”, se poate crede că sintagma „*pietrile cele de mult preț*” ocupă poziția de subiect, care „o” „*strică*” [pe] „*sumpara*”).

2.2. *Ciocotniți* vb. tranz. și refl. „a (se) linguși”

În *Pildele filosofești* (1713, f. 35^v) verbul figurează în contextul:

Însuși cela ce te ciocotnițește, acela se scîrbêște de tine întru inima sa.

Dușu (1968, p. 85) transcrie diferit acest pasaj:

Însuși cela ce te ciocotințește [sic!], *acela se scîrbêște de tine întru inima sa.*

În *Les Maximes* (1694, p. 267) întîlnim:

⁷Conexiunea cu turc. *zımpara* ne-a fost semnalată de Theodor Georgescu, căruia îi mulțumim încă o dată.

Le mesme qui vous flatte vous déteste dans l'ame.

În *Gnōmika* (1713, p. 39) apare:

Ἐκεῖνος ὁ ἴδιος ὁποῦ σέ κολακεύει, σε βδελύτεται μέσα εἰς τὴν καρδίαν του. [Chiar cel care te **lingușește**, te urăște în inima sa.]

La Dinicu Golescu, *Adunare de pilde* (1826, p. 125, pilda 91), citim:

Chiar acela ce-ți face lingușituri, în sineș te urește și pe la alții te vorbește de rău.

Forma din ediția modernă, *ciocotințește* (cu un virtual infinitiv **ciocotinți*), nu a avut niciodată existență reală în limbă. E vorba, fără îndoială, de o lecțiune greșită, în raport cu forma corectă din tipăritura din 1713 – *ciocotnițește*. Cu alte cuvinte, e o confuzie a editorului, slovele pentru [i] și [n] din alfabetul slavon fiind adesea foarte asemănătoare. Verbul *ciocotniți* apare în DA, SDLR, DELR s.v. *ciocotniță*, fiind atestat din 1648.

2.3. *Ciocotniție* s.f. „lingușire”

În *Pildele filosofești* (1713, f. 107^v–108^r) substantivul apare în contextul:

Ciocotniția se asemănă cu o înarmare zugrăvită [= reprezentată prin intermediul unui desen], *pentru căci șutelêște pre om, iar nu-i dă nici un folos.* (A se vedea, pentru încredințare, fragmentul respectiv reprodus fotografic aici mai jos, sub §2.10, Fig. 4).

Duțu (1968, p. 113) transcrie diferit:

Ciocotinția [sic!] *se asemănă cu o înarmare zugrăvită, pentru căci scutelêște pre om, iar nu-i dă nici un folos.*

În *Gnōmika* (1713, p. 114) apare substantivul *κολακεία* „lingușire”. (A se vedea citatul *in extenso* aici mai jos, sub §2.10).

Pasajul nu are corespondent în *Les Maximes* (1694).

Prin lecțiunea *ciocotniția*, editorul modern comite aceeași confuzie dintre slovele pentru [i] și [n] ca în cazul precedent. Substantivul, în forma corectă, cea din tipăritura din 1713, *ciocotniție*, nu e consemnat în DA și nici în celelalte dicționare consultate. E așadar, o „noutate lexicografică”. Ar putea fi adăugat în DELR s.v. *ciocotniță*.

2.4. *Deletnicie* s.f. „deprindere, obișnuință” (sau: „trîndăvie”? „ușurință”?)

În *Pildele filosofești* (1713), acest substantiv apare de două ori.

2.4.1. Prima dată apare la f. 59^r, în contextul:

Deletniciia iaste pricina cugetelor celor réle. (Fragmentul nu este reținut în Duțu, 1968).

În *Les Maximes* (1694, p. 293) fragmentul corespunzător este:

La pensée au mal tire son origine de l'oisiveté.

În *Gnōmika* (1713, p. 63) apare:

Ἡ σχολή εἶναι ἡ αἰτία τῶν κακῶν λογισμῶν. [Trîndăvia / lipsa de ocupație este cauza gândurilor rele.]

La Dinicu Golescu, *Adunare de pilde* (1826, p. 129, pilda 136), găsim o echivalare printr-o sintagmă mai dezvoltată, mai „descriptivă”:

Petrecerea de vreme cea fără treabă pricinuieste blestemății.

2.4.2. A doua oară substantivul *deletnicie* apare în *Pildele filosofești* la f. 97^{r-v}:

Trei lucruri fac împărăția a unui împărat să fie mulțămită: deletnicia ce dă la oameni să se apropie de dînsul, dreptatea și îndurarea (la fel, la Duțu, 1968, p. 107).

În *Les Maximes* (1694, apud Duțu, 1968, p. 107) citim:

Trois choses rendent le règne des rois agréable: la justice et la libéralité. à se laisser approcher, la justice et la libéralité. la facilité à se laisser approcher, la justice et la libéralité.

În *Gnōmika* (1713, p. 104), apare:

Τρία πράγματα κάμνουν ευχάριστον την βασιλείαν τῶν βασιλέων, ἡ εὐκολία ὅπου δίδουν εἰς τοὺς ἀνδρώπους νὰ τοὺς σιμώσουν, ἡ δικαιοσύνη, καὶ ἡ ἐλευθεριότης. [Trei lucruri fac plăcută autoritatea împăraților: ușurința cu care permit oamenilor să se apropie de ei, dreptatea și generozitatea].

La Dinicu Golescu, *Adunare de pilde* (1826), acest pasaj lipsește.

Dintre toate dicționarele consultate, am găsit substantivul *deletnicie* numai în DLR, unde apare ilustrat cu un singur citat, și anume cu citatul de la fila 59^r, fiind definit: „deprindere, obișnuință”. La o primă vedere, acest sens pare a corespunde cu cele două contexte românești de mai sus. Dar, prin raportare la contextele din originalul francez îndepărtat și la traducerea alternativă a lui Dinicu Golescu, sensul ar putea fi, în citatul de la fila 59^r, „trîndăvie”, iar în citatul de la fila 97^{r-v}, „ușurință”. Din punct de vedere etimologic, substantivul *deletnicie* se explică prin raportare la adjectivul învechit *deletnic* „care are timp disponibil, liber” (DLR); cf. și adverbul uzual și vechi în română *indelete* „încet, în voie, fără grabă”.

2.5. *Împărteșugă vb.* (?; forma de infinitiv nu e atestată) „a avea parte, a se împărtăși” (sens dedus din context)

În *Pildele filosofești* (1713, f. 54^v–55^r) verbul se întâlnește în contextul:

Prietenii cei mai mulți se apropie de tine pentru ca să se împărteșugăză⁸ mėsii tale; iar daca vād că ți se împuținează avérea, îndată te părăsesc.

Duțu (1968, p. 94) transcrie diferit:

Prietenii cei mai mulți se apropie de tine pentru ca să se împărteșuțează [sic!] mėsii tale; iar daca vād că ți se împuținează avérea, îndată te părăsesc.

În *Les Maximes* (1694, apud Duțu, 1968, p. 94) apare:

La plûpart de vos amis s'approchent de vous pour avoir part à vôtre table, et d'abord que vos biens diminuent, ils vous abandonnent.

În *Gnōmika* (1713, p. 58–59) apare:

⁸Recte: *împărteșugeze*. [–ă] final al acestei forme verbale e doar un fonetism regulat, specific unor graiuri de tip nordic. A se vedea tipul morfologic respectiv: *a lucra* ~ ind. prez. pers. 3 sg. *lucrează* ~ conj. prez. pers. 3 sg. (*să*) *lucreze* / regional (*să*) *lucreză*.

Οἱ περισσότεροι φίλοι σιμώνουν εἰς τοῦ λογου σου, διὰ νὰ γένουν συμμετοχοὶ τῆς τραπέζης σου. καὶ εὐθύς ὁποῦ εἰδοῦν πῶς τὰ υπάρχοντά σου ολιγοστεύουν, σὲ παραιτοῦσι. [Majoritatea prietenilor se apropie de tine ca să se împărtășească de la masa ta, dar îndată ce văd că averea ta scade, te abandonează.]

La Dinicu Golescu, *Adunare de pilde* (1826, p. 128, pilda 127), găsim o interpretare destul de liberă:

Caută bine, fă deosebire de oameni cinstiți și de lingușitori, căci cîți îți intră în casă nu sînt toți prieteni ai tăi, ci și ai mesii, carii, cum vor simți că să împruținează averea ta, te lasă și mai întîi începe a te vorbi de rău, căci îți cunosc greșalele.

Verbul *împărteșuga* nu figurează în dicționarele consultate. Forma reținută de editorul modern (*împărteșutează*) este, din nou, o lecțiune greșită, o confuzie, slovele pentru [ğ] și [ț] din scrierea cu alfabetul slavon fiind adesea asemănătoare. Etimologic, *împărteșuga* trebuie să fie o creație ocazională, pe baza verbului binecunoscut *împărtăși* (atestat, după MDA, din 1683; verbul are și o variantă rară de conjugarea I: *împărtășa*), posibil rezultat al unei contaminații cu un al doilea element lexical pe care deocamdată nu îl putem indica.

2.6. *Însoțime* s.f. „însoțire, asociere”

În *Pildele filosofești* (1713, f. 83^r) substantivul apare în contextul:

Însoțimea celora ce-i urîm iaste lucru mai rău și decît moartea. (Fragmentul nu este reținut în *Dușu*, 1968).

În *Les Maximes* (1694, p. 321) citim:

La compagnie de ceux pour qui on a de l'aversion est quelque chose de pire que la mort.

În *Gnōmika* (1713, p. 88) apare:

Ἡ συντροφία ἐκείων ὁποῦ μισοῦμεν, εἶναι πρᾶγμα χειρότερον ἀπὸ τὸν ἴδιον θάνατον. [**Compania** / **întovărășirea** cu cei pe care îi urîm este un lucru mai rău chiar și decît moartea.]

La Dinicu Golescu, *Adunare de pilde* (1826, p. 133, pilda 207), găsim o interpretare foarte diferită a acestui pasaj.

Semnalăm acest caz, fiind vorba de o antedatate în raport cu informația din MDA, unde *însoțime* are drept cea mai veche atestare *Mineiul* (1776).

2.7. *Răsfățaciune* s.f. „răsfăț; desfătare, voluptate”

În *Pildele filosofești* (1713, f. 87^r) substantivul apare în contextul:

Cu greu lucru iaste a să supune neștine poruncilor altuia, fiind el obicinuit a porunci; și a pătimi rău, fiind crescut între răsfățaciuni. (Fragmentul nu este reținut în *Dușu*, 1968).

În *Les Maximes* (1694, p. 327) citim:

Il est rude d'estre sujet au commandement après avoir commandé, et d'estre exposé aux mauvais traitemens après avoir été élevé dans la délicatesse et dans les plaisirs.

În *Gnōmika* (1713, p. 92) apare:

Εἶναι σκληρόν πρᾶγμα νὰ ὑποτάσσεται τινὰς, εἰς τοῦ ἄλλου τὰ προστάγματα, ἀφ' οὗ ἐσυνήθισε νὰ προστάζῃ, καὶ νὰ κακοπαθαίνη, ἀφ' οὗ ἀνετράφη ἀνάμεσα εἰς τὰς τρυφὰς. [Este un lucru greu ca cineva obișnuit să conducă să se supună celor pe care îi conducea, și cel crescut **în desfătări** să suporte greutate și lipsuri.]

La Dinicu Golescu, *Adunare de pilde* (1826, p. 134, pilda 222) citim:

Anevoie lucru este de a suferi să să poruncească de altul acela care rău s-au obicinuit, numai el să poruncească la alții, cum și de a trăi în nevoinți, fiind rău învățat, numai în desfătăciuni și pe moale.

În **DLR**, substantivul *răsfătăciune* e înregistrat cu cele două sensuri menționate mai sus. Primul sens, „răsfăț”, este ilustrat cu un citat din Văcărescu, Ist. (sigla **DLR**), cel de-al doilea, „desfătare, voluptate”, cu un citat din Antim Ivireanul: *Sintem... ca niște dobitoace necurate, tăvălindu-se în răsfătăciunile cele spurcate și de nimica.* (Antim, P. 130; sigla **DLR**). Acest din urmă sens corespunde cu cel din tipăritura de la 1713. Așadar, faptul că acest substantiv, altfel, rar atestat, apare și într-o sursă textuală atribuită fără dubii lui Antim Ivireanul poate conta ca un argument circumstanțial pentru paternitatea susținută de Alexandru Duțu, care, amintim, a atribuit *Pildele filosoșești* mitropolitului de origine armeană. – Semnalăm totodată o atestare mai timpurie a substantivului dat, reperată de noi cu această ocazie: 1648, *Varlaam și Ioasaf*, 227 (= f. 198^r): *Derept aceea, întoartă voia ta luînd tările și volnicie den răsfătăciunea ce te-am răsfățat.*

2.8. *Roscoășă* s.f. „lux, desfătare”

În *Pildele filosoșești* (1713, f. 78^r) substantivul apare în contextul:

Oamenii își arată omenia⁹ lor la 5 feliuri de întâmplări: cînd își întemeiază norocirea lor pre nenorocirea altora; [...] cînd se silesc să arate îmbunătățiți, fiind între dăsfătăciuni și între roscoășă. (A se vedea, pentru încredințare, fragmentul respectiv reprodus fotografic mai jos, Fig. 3).

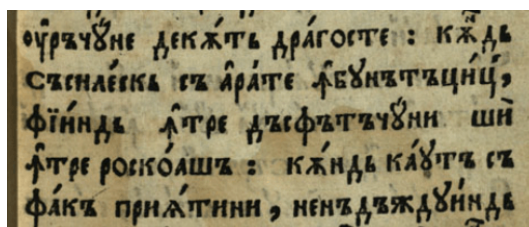

Figura 3: *Pildele filosoșești* (1713, f. 78^r).

Duțu (1968, p. 101–102) transcrie diferit:

Oamenii își arată [ne]omenia lor la 5 feliuri de întâmplări: cînd își întemeiază norocirea lor pre nenorocirea altora; [...] cînd se silesc să arate îmbunătățiți, fiind întru desfătăciuni și întru roscoășă [sic!].

În *Les Maximes* (1694, apud Duțu, 1968, p. 102) găsim:

Les hommes font paroître de la folie en cinq occasions differentes: lorsqu'ils établissent leur bonheur sur le malheur d'autrui, [...] lorsqu'ils veulent devenir savans au milieu du repos et des plaisirs.

În *Gnōmika* (1713, p. 83) apare:

⁹Sic! A se vedea aici mai jos textul emendat la Duțu (1968): [*ne*]omenia, și echivalentul din originalul francez: *la folie*.

[...] εἰς τὰς τρυφὰς καὶ εἰς τὰς ἡδονὰς. [... în desfătări și în plăceri.]

Acest pasaj nu apare la Dinicu Golescu, *Adunare de pilde* (1826).

În acest caz, avem încă o lecțiune greșită a editorului modern: *roscoasă* pentru *roscoașă*. Eroarea se va fi produs prin colportaj, într-un moment ulterior transcrierii textului cu alfabet latin, când grafemele <s> și <ș> au putut fi confundate, mai ales că avem o formă total neobișnuită, practic necunoscută în limba actuală. (Ni se pare mai puțin probabil să se fi produs o confuzie corespunzătoare la lecturarea tipăriturii vechi, deoarece grafemele pentru sunetele [s] și [ș] din scrierea cu slove chirilice sînt foarte diferite).

Nici *roscoașă*, și nici eventuale forme de tipul **răscoașă*, nu există în **DLR** și nici în celelalte dicționare consultate (cu atît mai puțin, lecțiunea eronată din **Duțu**, 1968, p. 102: *roscoasă*). Nu am găsit atestări textuale suplimentare, așadar, pare a fi un hapax. Accentuarea o deducem din tipăritura din 1713, unde apare un accent grafic pe [–óa–].

Sîntem în măsură să explicăm etimologic și semantic acest element lexical inedit. Are, fără îndoială, legătură cu următorul ansamblu de termeni înrudiți din limbile slave: rus. *рѳкошѳь*, ucr. *рѳкшш*, bielorus. *рѳкѳша*, bulg. *рѳкѳш*, sîrb *рѳкѳш* și altele. Sensul acestor termeni (toți sînt de genul feminin) este „lux; opulență; exces” (v. detalii suplimentare pentru toate aceste unități lexicale în **Vasmer** s.v. *рѳкошѳь*). Avînd în vedere cronologia și localizarea în partea de sud a domeniului dacoromân, e foarte probabil să avem a face cu un împrumut ocazional din bulgară.

2.9. *Soțime* s.f. „societate; companie”

În *Pildele filosofești* (1713, f. 12^r) substantivul figurează de două ori, în contextul următor:

*La fieștecare politie sau împreunare sau soțime să nu te apuci la lucrul carele se cuvine la treaba tuturor de obște; pentru căci de va ieși lucrul spre bine, soțimea dă sfîrșitul cel bun la dînșii, iar de va ieși spre rău, fieștecarele va da greșala asupra-ți (la fel la **Duțu**, 1968, p. 75).*

În *Les Maximes* (1694, apud **Duțu**, 1968, p. 75) citim:

En quelque communauté, compagnie ou société que ce soit, ne vous engagez à rien de ce qui regarde les affaires communes; parce que si vous réussissez, la compagnie s'en attribuera le succès, et si vous ne réussissez pas, chacun vous attribuera la faute.

Acest pasaj lipsește la Dinicu Golescu, *Adunare de pilde* (1826).

Semnalăm lexemul ca pe o „noutate lexicografică” – nu există în **DLR** și nici în celelalte dicționare consultate.

2.10. *Șutelî*, variantă de la *șutilî* vb. „a măguli, a linguși, a înșela”

În *Pildele filosofești* (1713, f. 107^v–108^r) verbul apare în contextul:

Ciocotniția se asemănă cu o înarmare zugrăvită [= reprezentată prin intermediul unui desen], pentru căci șutelêște pre om, iar nu-i dă nici un folos. (A se vedea, pentru încredințare, fragmentul respectiv reprodus fotografic mai jos, Fig. 4).

Duțu (1968, p. 113) transcrie diferit:

Ciocotinția se asemănă cu o înarmare zugrăvită, pentru căci scutelêște [sic!] pre om, iar nu-i dă nici un folos.

În *Gnōmika* (1713, p. 114–115) citim:

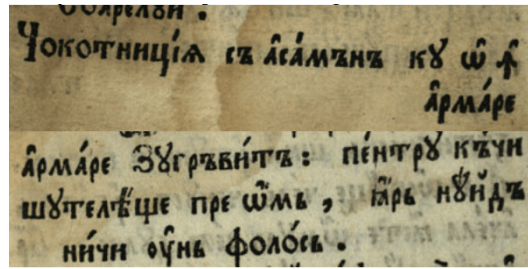

Figura 4: *Pildele filosofești* (1713, f. 107^v–108^r).

Ἡ κολακεία ὁμοιάζει με μίαν ζωγραφισμένο πάνοπλιαν, διατί χαροποιεῖ τον άνθρωπον, ὅπου κολακεύει, μὰ δεν του δίδει καμίαν ὠφέλειαν. [Lingușirea se aseamăna cu o panoplie desenată, pentru că îl bucură pe om, în timp ce îl **lingușește**, dar nu-i aduce nici un folos.]

Pasajul nu are corespondent în *Les Maximes* (1694) și nici la Dinicu Golescu, *Adunare de pilde* (1826).

Prin forma din ediția modernă, *scutelește*, poate că editorul a intenționat să realizeze o emendare tacită, dacă nu cumva e vorba de o simplă scăpare neintenționată, de tipul *lapsus calami*. Oricum ar fi, lecțiunea corectă rămîne cea din tipăritura din 1713: *șutelește*. Verbul *șutili*, cu varianta *șuteli* și cu sensurile menționate mai sus, apare în perioada veche, începînd din 1581 (*Evanghelia lui Coresi*; v. **DLR**). Din contră, un verb **scuteli* nu găsim nici în **DLR**, nici în alte dicționare ale limbii române.

3. Concluzii

Prima versiune românească a *Pildelor filosofești* a fost publicată în 1713, fiind atribuită lui Antim Ivireanul. Textul a fost studiat și editat în secolul al XX-lea (Dușu, 1968, p. 23–64, 71–115). Am remarcat o serie de diferențe inexplicabile, cel puțin la prima vedere, dintre tipăritura din 1713 și textul propus de editorul modern. Prin raportare la datele conținute în dicționarele istorice și etimologice ale limbii române (DA, DLR, DELR etc.), dar și prin comparația cu pasajele corespunzătoare din (1.) originalul francez îndepărtat (*Les Maximes*, 1694), (2.) versiunea grecească a lui Avramios, după care traduce Antim (*Gnōmika*, 1713), (3.) o ediție mai târzie, cu mici modificări, a traducerii lui Antim (*Pildele filosofești*, 1783) și din (4.) o altă traducere, sensibil diferită, de la începutul secolului al XIX-lea, realizată de Dinicu Golescu (*Adunare de pilde*, 1826), am propus soluțiile noastre de emendare punctuală a unor lecțiuni greșit stabilite de editorul modern (*ciocotințește* pentru *ciocotnițește*; *ciocotinția* pentru *ciocotniția*; *împărteșuțează* pentru *împărteșugează*; *roscoasă* pentru *roscoașă*; *scutelește* pentru *șutelește*). De asemenea, am semnalat cîteva unități lexicale inedite („noutăți lexicografice”), sau neobișnuite și rare, unele dintre ele reprezentînd antedatări față de cele mai vechi atestări înregistrate în lucrările de referință din domeniu (*deletnicie*; *însoțime*; *răsfățaciune*; *soțime* etc.). Totodată, datorită comparației pasajelor respective cu textul original francez, cu versiunea grecească, dar și cu cele două versiuni românești ulterioare ale *Pildelor filosofești*, am fost în măsură să aducem unele precizări de ordin semantic și etimologic, ce ar putea fi utile pentru lexicografi și pentru cercetătorii istoriei cuvintelor.

Bibliografie

- Adunare de pilde* (1826) = *Adunare de pilde bisericești și filosofești, de întîmplări vrednice de mirare, de bune gîndiri și bune neravuri, de fapte istoricești și anecdote*. Tălmăcite de pre limba grecească în cea românească de Constantin din Golești [= Dinicu Golescu]. Deosibită în trei părți, în **Golescu** (1990, p. 117–325) [prima ediție: 1826].
- BRV = Ioan Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche. 1508–1830*. Patru tomuri. București. I: 1508–1716. Stabilimentul Grafic J.V. Socec, 1903; II: 1716–1808. Atelierele Socec & Co., Soc[ietate] Anonimă, 1910; III: 1809–1830, fasc. 1–2: 1809–1817, 1912; fasc. 3–8: 1817–1830, Atelierele Grafice Socec & Co., Soc[ietate] Anonimă, 1936; IV: 1508–1830. Adăogiri și îndreptări, Atelierele Grafice Socec & Co., Soc[ietate] Anonimă Română, 1944.

- DELR = *Dicționarul etimologic al limbii române*. Vol. I–II. I: *A–B*. Redactori responsabili: Acad. Marius Sala, Andrei Avram, membru corespondent al Academiei. Academia Română. Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”. Editura Academiei Române, București, 2011; II: *Litera C*. Partea 1. *Ca–Cizmă*. Coordonatori: Acad. Marius Sala, Andrei Avram, membru corespondent al Academiei. Academia Română. Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”. Editura Academiei Române, București, 2015; Partea a 2-a. *Clac–Cyborg*. Coordonatori: Ion Giurgea și Cristian Moroianu, 2018.
- DGLR = Eugen Simion (coordonator) *et al.*, *Dicționarul general al literaturii române*. Șapte volume. Academia Română / Editura Univers Enciclopedic, București, 2004–2009.
- DLR = *Dicționarul limbii române. Serie nouă*. Redactori responsabili: Iorgu Iordan, Alexandru Graur, Ion Coteanu, Marius Sala, Gheorghe Mihăilă. Academia Română/Editura Academiei Române, București, 1965–2010 (conține literele D, E, L–Z).
- Dușu, Al. (1968). *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII. (1700–1821)*. Studii și texte. Editura pentru Literatură, București.
- FEW = Walther von Wartburg *et al.*, *Französisches Etymologisches Wörterbuch. Eine darstellung des galloromanischen sprachschatzes*. 25 volume. Klopp / Winter / Teubner / Zbinden, Bonn / Heidelberg / Leipzig-Berlin / Bâle, 1922–2002.
- Ghirfanova *et al.* (2010) = A. X. Гирфанова, Ю. А. Лопашов, Н. А. Сухачев, *Турцизмы в языках Юго-Восточной Европы (Опыт сводного описания историко-лексикологических и этимологических данных)* [*Turcismele în limbile din Europa de sud-est...*]. [Editura Academiei de Științe a Rusiei], Sankt-Petersburg.
- Gnōmika (1713) = Ioan Avramios, *Gnōmika palaiōn tinōn philosophōn. Ek tēs Italikēs eis tēn hēmeteran haplēn Dialekton metaphrasthenta Kai ... aphierōthenta tō eusebestatō ... hēgemoni pasēs Oungrovlakhiās kyriō kyriō Iōannē Kōnstantinō Basaraba Voevoda Arkhierateuontos tou ... Mēropolitou kyriou Anthimou tou ex Iwērōn Para tou Kyr Manou Apostolē ou kai tois analōmasi neōsti etypōthēsan* [*Maxime filosofice...*] (traducere din italiană în neogreacă), Tirgovște, 1713, 119 p. (În exemplarul consultat, CRV 166 de la BAR (Buc.), în format digital disponibil în biblioteca digitală digibuc.ro, paginile / filele sînt nenumerotate. Ne raportăm la paginația documentului digital din digibuc.ro, care are 119 pagini). Unele fragmente de aici au fost transcrise în Golescu (1990, p. 370–404).
- Golescu, D. (1990). *Scrieri*. Ediție îngrijită, studiu introductiv, note, comentarii, bibliografie, glosar și indice de Mircea Angheliescu. Editura Minerva, București.
- Les Maximes* (1694) = *Les bons mots et les Maximes des Orientaux*. Traduction de leurs ouvrages en arabe, en persan et en turc. Avec des remarques. Par Mons. A. Galland. Paris, 1694.
- Pildele filosofești* (1713) = [Antim Ivireanul], *Pildele filosofești*. De pe limba grecească talmăcite rumânește. Carele cu cucerie s-au închinat prea luminatului oblăduitoriu Țării Rumânești Ioan Constandin Basarab Voievod, fiind mitropolit Chir Antim Ivireanul. De Chir Manul al lui Apostoli, cu a căruia cheltuială acum întii s-au tipărit în Tirgovște, la leat 1713. 6 + 108 foi nenumerotate.
- Pildele filosofești* (1783) = *Pildele filosofești*. Care s-au tipărit acum a doua oară în zilele prea luminatului Domn IO Nicolae Constandin Caragea Voievod. Cu chieltuiala iubitorului de Dumnezeu, Chir Filaret, episcop Rîm [= Rîmnice]. În sfînta episcopie a Rîm [= Rîmniceului]. La anul de la Hs 1783. S-au tipărit de popa Costandin, Mihai Popovici. 1 + 140 foi numerotate cu litere slavone [reeditare cu unele modificări a tipăriturii din 1713].
- RHTED = Serap Bezmez, C. H. Brown, *The Redhouse Turkish–English Dictionary*. [Ediția a doua]. Yedinci Baskı, Istanbul, 2007.
- Sala, M. (1999). *Introducere în etimologia limbii române*, Editura Univers Enciclopedic, București.
- SDLR = August Scriban, *Dicționarul limbii românești. (Etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arhaizme, neologizme, provincializme)*. Edițiunea întâia. Institutul de Arte Grafice „Presa Bună”, Iași, 1939.
- Școala Ardeleană* = Eugen Pavel (coordonator) *et al.*, *Școala Ardeleană*. Antologie de texte. Patru volume. FNSA / Academia Română / Fundația Națională pentru Știință și Artă / Muzeul Național al Literaturii Române, București, 2018. I: *Scrieri istorice*; II: *Scrieri lingvistice. Scrieri literare*; III: *Scrieri literare. Scrieri teologice și religioase. Scrieri filosofice*; IV: *Scrieri didactice și instructive. Repere critice. Glosar. Indice de autori, traducători și opere antologate*.
- TLF = Paul Imbs, Bernard Quemada (dir.) *et al.*, *Trésor de la langue française. Dictionnaire de la langue du XIXe et du XXe siècle (1789–1960)*. 16 volume. Éditions du CNRS / Gallimard, Paris, 1971–1994, [online].
- Varlaam și Ioasaf* = *Varlaam și Ioasaf în cea mai veche versiune a traducerii lui Udriște Năsturel*, în *Reflexe ale medievalității europene în cultura română veche*. Ediție de Maria Stanciu Istrate, Editura Muzeului Național al Literaturii Române, Colecția Aula Magna, București, 2012 [text datat în 1648].
- Vasmer = Max Vasmer, *Этимологический словарь русского языка* [*Dicționarul etimologic al limbii ruse*]. Traducere din germană în rusă și completări de O. N. Trubačev. Editura Progress, Moscova, 1964–1973. Patru volume (1: *A–D*; 2: *E–Muj*; 3: *Muza–Sjat*; 4: *T–Ja*) [ediția originală: *Russisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, Winter, 1950–1958. Trei volume].